

УДК 791.229:929(Гон)]:39(477)

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2023.01.059>

МЕХ НАТАЛІЯ

докторка філологічних наук, професорка, завідувачка відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна). ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

MEKH NATALIYA

a Doctor of Philology, professor, Head of the Screen, Stage Arts and Culturology Department of the M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine). ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

Бібліографічний опис:

Мех, Н. (2023) Олесь Гончар у сучасному українському документальному кінотексті: духовна велич та незламність митця. *Народна творчість та етнологія*, 1 (397), 59–64.

Mekh, N. (2023) Oles Honchar in a Modern Ukrainian Documentary Cine-Text: On Spiritual Grandeur and Toughness of the Artist. *Folk Art and Ethnology*, 1 (397), 59–64.

ОЛЕСЬ ГОНЧАР У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ДОКУМЕНТАЛЬНОМУ КІНОТЕКСТІ: ДУХОВНА ВЕЛИЧ ТА НЕЗЛАМНІСТЬ МИТЦЯ

Анотація / Abstract

У статті звернено увагу на знакову постать української культури – Олесь Гончар. У 2023 році відзначаємо 105-ту річницю від дня народження славетного українця, чия творчість є актуальною сьогодні та надихає нащадків бути незламними й прагнути до вічних цінностей.

Наш і не лише наш, а й весь європейський культурний простір, зокрема й кінопростір, фіксує актуалізацію та запит на осмислення спадщини видатних українців, які творили українську культуру на різних часових зрізах та впливали на формування орієнтирів і ціннісних домінант. Особливо важливим є сучасне історичне тло – страшна та підступна агресія проти України північної недоімперії.

Сьогодні постать Олесь Гончар та його творчість як письменника варта уваги не лише фахівців філологів і культурологів, а й широкого загалу. Адже митець транслює ціннісні домінанти, характерні для українського культурного простору. Він є яскравим представником, який у своїй мовотворчості демонструє етичні та світоглядні устремління українського народу, його моральність.

У дослідженні здійснено спробу осмислити сучасні українські документальні кінотексти про Олесь Гончар, що були створені ще до початку повномасштабної війни 2022 року, зокрема «Собор» О. Гончара» (1993), «Велетень степів», «Зодчий душі людської» (2001), «Олесь Гончар. Собор» (2008), «Світова зоря Олесь Гончара» (2011), «Олесь Гончар. Люди і Доли» (2014). Усі ці фільми особливо фокусуються на ролі роману «Собор» у житті митця, який розділив буття письменника на «до» та «після». І це не випадково, позаяк твір спрямовує до глибинних сенсів, до філософських роздумів про вічне, апелює до кожної душі, а це вже сфера трансцендентного, тобто того, що пере-

буває за межами можливого досвіду. У статті зацентовано увагу на постаті письменника у стрічках «Зодчий душі людської» та «Олесь Гончар. Собор».

Особливо наголошено на актуальності й надзвичайній своєчасності таких культурних продуктів, як фільм К. Стрельченко «Олесь Гончар. Слово як зброя» та інші документальні кінотексти, байопіки про видатних українців, що є і мають ще з'явитися в нашому й світовому культурному просторі.

Ключові слова: український культурний простір, духовні цінності, етос народу, ціннісні домінанти, свобода, воля, документальний кінотекст, кінооповідь.

The article pays attention to Oles Honchar, an iconic figure of Ukrainian culture. In 2023, we celebrate the 105th anniversary of birthday of the famous Ukrainian, whose creation is relevant today and inspires descendants to be indomitable and to strive for eternal values.

Not only our, but also the entire European cultural space, in particular the cine-space, records the actualization and a request for understanding the heritage of prominent Ukrainians who created the Ukrainian culture at different times and influenced the formation of orientations and value dominants. The modern historical background—terrible and insidious aggression against Ukraine by the northern under-empire is particularly important.

Today, both Oles Ponchar's figure and his works as a writer are worthy of attention not only by specialists in philology and cultural studies, but also of the general public. And this is due to the artist's relay of dominant values characteristic of the Ukrainian cultural space. He is the bright representative, who in his linguistic creation demonstrates the ethical and attitudinal aspirations of the Ukrainian people, as well as its morality.

The study attempts to comprehend the modern Ukrainian documentary cine-texts on Oles Honchar, which were created prior to the Russian full-scale invasion in 2022, in particular, *O. Honchar's "The Cathedral"* (1993); *The Giant of Steppes*; *The Architect of Human Soul* (2001); *Oles Honchar. The Cathedral* (2008); *Global Star of Oles Honchar* (2011); *Oles Honchar. People and Their Destinies* (2014). All these films are especially focused on the role, in the artist's life, of the novel *The Cathedral*, which divided his life into *before* and *after*. And this is not accidental, because the work is directed at deep meanings and philosophical reflections on the eternal, it appeals to every soul. And the latter is already the transcendental realm, that is, which is beyond the possible experience. The article also focuses on the writer's figure in the films *The Architect of Human Soul* and *Oles Honchar. The Cathedral*.

The article's special attention is paid to the relevance and extraordinary timeliness of such cultural products as Kateryna Strelchenko's film *Oles Honchar. The Word as a Weapon*, as well as other documentary cine-texts, biopics about outstanding Ukrainians that are already available and yet to appear in our and global cultural spaces.

Keywords: Ukrainian cultural space, spiritual values, people's ethos, value dominants, freedom, will, documentary cine-text, cine-narrative.

3 квітня 2023 року ми відзначатимемо 105-ту річницю від дня народження Олесь Гончара, славетного українця, чия творчість є актуальною сьогодні та надихає нащадків бути незламними й прагнути до вічних цінностей.

Наш і не лише наш, а й весь європейський культурний простір, зокрема кінопростір, фіксує актуалізацію та запит на осмислення спадщини видатних українців, які творили українську культуру в різні періоди та впливали на формування орієнтирів і ціннісних домінант. Особливо важливим є сучасне історичне тло – страшна й підступна агресія проти України північної недоімперії.

Осмилюючи процеси й тенденції, що з'явилися в сучасному українському культурному просторі тепер, у самий розпал війни, ми звернули увагу на документальний кінотекст про Олесь Гончара як митця, твор-

чість якого яскраво демонструє етос українського народу на відповідному часовому зрізі та дає можливість провести певні паралелі, зробити важливі спостереження, помітити особливості, які раніше так виразно не артикулювалися в соціумі.

У переліку документальних стрічок, які вийшли 2022 року, нас зацікавив фільм режисерки Катерини Стрельченко «Олесь Гончар. Слово як зброя». Зйомки проводилися в Києві, Дніпрі та на Полтавщині. Прикметно, що 24 лютого мала відбутися прем'єра цього фільму... Проте, на превеликий жаль, не так сталося, як гадалося... Розуміємо, що після повномасштабного вторгнення агресора на нашу землю саме 24 лютого 2022 року всі плани щодо показу фільму різко змінилися. Показ відбувся значно пізніше і спочатку не в Україні, а в 15 країнах Європи.

У жовтні стрічку побачили також на батьківщині письменника – у Дніпрі. Отже, довгоочікувана прем'єра нарешті відбулася і в Україні.

В одному з інтерв'ю К. Стрельченко відповіла на запитання, з чого все починалося й чому саме ця постать: «...передусім тому, що він (Гончар) народився в нашому місті, <...> побачила в ньому такого борця за незалежність, який трохи нагадав мені мого дідуся, який був репресований в 1937 році. Теж такий інтелігентний, стриманий, вихований, і <...> щось знайоме для мене промайнуло в цьому образі... Мене Олесь Гончар надихнув, і не тільки мене <...> дуже сильно надихнув...».

Справді, постать Олесь Гончара та його творчість як письменника нині варта уваги не лише фахівців філологів і культурологів, а й широкого загалу. Адже митець транслює ціннісні доміанти, характерні для українського культурного простору. Він є яскравим представником, який у своїй мовотворчості демонструє етичні та світоглядні устремління українського народу, його моральність.

Основою фільму були щоденники, що їх усе життя вів Олесь Гончар. Це дало можливість представити глядачеві кінооповідь про митця, його творчість, світовідчуття, погляди та переконання у вигляді моновистави одного актора, котрий показав душу письменника. Олег Олексин – та людина, якій випала честь говорити до глядача від імені Олесь Терентійовича.

Документальна кінооповідь К. Стрельченко та інші українські документальні кінотексти про Олесь Гончара були створені ще до початку повномасштабної війни 2022 року. Це, зокрема, «Собор» О. Гончара (1993), «Велетень степів», «Зодчий душі людської» (2001), «Олесь Гончар. Собор» (2008), «Світова зоря Олесь Гончара» (2011), «Олесь Гончар. Люди і Доли» (2014). Усі ці фільми акцентують на ролі роману «Собор» у житті митця, який розділив буття письменника на «до» та «після». І це не випадково, адже твір спрямовує до глибинних сенсів, до

філософських роздумів про вічне, апелює до кожної душі, а це вже сфера трансцендентного, тобто того, що перебуває за межами можливого досвіду.

Дружина Олесь Гончара відзначає, що «він для системи був білою вороною...». І те жахливе цькування, яке пережив митець після виходу роману «Собор» (це своєрідна Голгофа Олесь Терентійовича), красномовно свідчить про це... О. Гончар був чутливим до проявів українського духу та рішучим у збереженні й плеканні духовних скарбів українського народу. І це ми бачимо в «орлиному» творі.

«Собор» став своєрідним велетенським дзвоном, що прагне пробудити нас, закликає знову і знову осмислити своє життя, благає нас «СОБОРИ ДУШ СВОЇХ БЕРЕГТИ... СОБОРИ ДУШ!...».

У документальному кінотексті «Зодчий душі людської» (2001) Микола Мащенко – видатний український режисер – наголошує, що вихід роману «буквально потряс, приголомшив керівників держави. Вони обурилися і піддали автора і його твір жорстокій і нищівній критиці. Але мільйони людей і всі справжні письменники, діячі культури підтримали Олесь Терентійовича і його прекрасний, на той час, революційний роман».

Згадана кінострічка вводить глядача в духовний світ митця, демонструє його християнські, православні цінності, що їх проніс він крізь життя в тоталітарному суспільстві, попри комуністичну систему, в якій зростав та формувався як письменник і культурний діяч. О. Гончар мав тверді загальнолюдські переконання, які не вдалося зламати. Він мав устремління до святих кожній християнській душі речей, був і залишається носієм української ідентичності. Його творчість високодуховна й апелює до українського коріння.

Авторський задум творців фільму «Зодчий душі людської» подати уривки зі щоденників Олесь Гончара про Святу Софію та його ставлення до видатної пам'ятки, до святині православного світу нам видається

важливою знахідкою для осмислення духовної величі постаті митця. Ми чуємо запис:

«15.VIII. 75.

Біля св. Софії.

Як тут тихо, як одразу входиш у світ високого, – сама молишься душою».

Письменник незвичайно ставився й до іншої української православної святині. У документальній стрічці його дружина наголошує на важливості видання книги «Тернистим шляхом до храму» (автори: П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк), де було «зібрано матеріали та документи Олеса Терентійовича, з якими він звертався до різних інстанцій... про відродження Михайлівського Золотоверхого Собору... Для нього це була просто заповітна мрія – відродити Михайлівський Золотоверхий Собор. Тому що він вважав, що це – духовний центр українства. І... коли постане цей Собор, може, згуртується наша нація».

Духовний заповіт Олеса Гончара – збереження національного скарбу та передання його нащадкам – лунає в романі «Собор» з вуст старого Нечуйвітра. Ця засторога є попередженням для кожного з нас. Порівняймо: «А тільки знай: понищиш, кинеш у небуття батьківське, то й власне твоє життя безцільно впаде, заглухне в тебе ж біля ніг... Людині дано пам'ять, що сягає у віки, тому вона й людина...» [1, с. 504].

Нам імпонує погляд Д. Сосновської на роман «Собор». Це досить неупереджений, незалежний погляд людини, позбавленої щонайменшого зовнішнього тиску та заангажованості. Дослідниця в розвідці «Камінь відкинутий стає наріжним» розглядає запеклу боротьбу в романі, яка точиться за святиню в «широкому розумінні слова, незважаючи на те, що суспільна система, в якій діють герої, запрограмована рішуче придушити щонайменший потяг до надприродного». Вона відзначає, що «причина цієї боротьби набагато важливіша, аніж зовні першорядна суперечка про зруйнування храму». І далі наголошує: «Йдеться про душу людини, про останнє і остаточне намагання поневоли-

ти її. В таємничому просторі собору психіка знаходить собі спільника, тому порожня і занедбана церковна споруда видається їй супротивникам не лише зайвою, але водночас і грізною. З огляду на цензуру Гончар, звичайно, не говорить про це відверто, але авторський підтекст тут не викликає сумніву. Собор непокоїть декого своїм зв'язком з релігійною традицією, що порушує цілісність комуністичного світогляду, але головна небезпека все-таки полягає в його зв'язку з минулим. Храм, вертикаль якого вказує на небо й збуджує думку про вічність, стоїть на землі на рештках своїх будівників та їхніх предків. І неможливо, дивлячись на цю величну споруду, не повертатися думкою до «лицарської козацької республіки», до заповіту, який вирішили залишити в споруді собору її останні спадкоємці» [2, с. 109].

Козацькі часи в історії України називають добою Бароко. Це не лише мистецький стиль, а й глибоко духовне поняття, особливе світовідчуття.

Собор у романі Олеса Гончара – саме козацький собор. «Історія собору засвідчує, що після зруйнування Січі, у безвиході потьомкінських часів, запорожці вирішили звести цей храм як своєрідний символ, котрий ніби промовляє: хоч у козака й вибило шаблю з руки, але не втратила душа козацького духу волелюбності і відчуття краси. Мистецтво, за словами головного героя, стало останнім притулком волі» [2, с. 109].

Гончар акцентує: **МИСТЕЦТВО – ОСТАННІЙ ПРИТУЛОК ВОЛІ...**

Митець транслює через свою мовотворчість духовні доміанти українського етносу – незламність, силу духу, волелюбність та відчуття краси.

І це не дивно, адже й сьогодні, у XXI ст., нащадки козаків – українські воїни – тримають на своїх плечах всю Україну і захищають наші цінності та права бути вільними й творити своє майбутнє відповідно до власних духовних переконань та устремлень. Сучасні козаки сьогодні, як і багато разів у трагічній і величній історії України, приходять на

допомогу, рятують, віддають своє життя за ближнього... І ця велика жертвна любов до рідної землі, до людей дає можливість українському народові триматися, боротися та перемагати...

Наші сучасні митці знайомлять світ з українською культурою, акцентуючи на споконвічному прагненні до свободи й волі нашого етносу та демонструючи загальнолюдські прояви добра й гармонії в українському світогляді.

Олесь Гончар як талановита, обдарована людина з високими духовними устремліннями вмів дуже тонко відчувати все прекрасне, гармонію, музику сфер. Попри соціальну гостроту й актуальність, увагу привертає мелодійність, ліричність і навіть музичність роману «Собор». Особливо це стосується центральної теми – теми *собору*. Здатність бачити й чути вічне в буденному житті цілком природно вилилася на папір. Порівняймо: «Ось перед тобою шедевр, поема степового козацького зодчества. Є ритми свої в споруді собору, є вільний політ натхнення, любов висока... Собор ніби має в собі щось від стихії, навіває щось таке ж велике... музика собору, музика отих гармонійно піднятих у небо бань-куполів – вона для тебе реально існує, ти здатен її чути... Але це відійшло, розтануло разом із ладаними димами, зостався... тільки оцей довершений архітектурний витвір, оця симфонія пластики» [1, с. 276–277].

Музичні акценти у творі, порівняння, епітети та інші художні засоби свідчать про те, що Олесь Гончар – людина високої духовної культури і широких творчих уподобань. Справжня музика, архітектура, історія – у колі зацікавлень митця. Усе є не буденним і належить до справжніх цінностей, до культурної пам'яті, до золотого фонду народу.

Філігранна робота майстра, увага до кожного слова й водночас відкритість, сміливість у відстоюванні своїх поглядів, переконань – усе це знаходимо на сторінках роману. Порівняймо: «Уяви себе раптом катапультованим <...> у далеке майбуття... Уяви себе

там! Яким звідти постане для тебе цей наш собор, і фрески Софії, і мадонни Рубльова. Подивися звідти на них. Звідти склади їм ціну, дивовижним витворам генія людського! Чи не такими очима дивимось ми зараз на художні шедеври еллінів, етрусків, майстрів давнього Єгипту... Час ущільнюватиметься, віки старітимуть, а мистецтво молодітиме вічно!» [1, с. 444].

Автор «Собору» (великий художник слова, глибокий дослідник душі нашого народу) вилив біль своєї душі, і його почули небайдужі. Його почули... І були вдячні... Адаже роман «Собор» відбиває філософію українського серця.

Кінооповідь «Зодчий душі людської» спонукає глядача до роздумів про постать Олесь Гончара разом з Миколою Мащенком, який зауважив: «...радісно мені від того, що Олесь Терентійовича люблять, знають, шанують і вивчають. І я впевнений, що незалежно від того хто його вихваляв, хто лаяв, хто підносив його, хто принижував, а різні часи були (оцінки-переоцінки були), не зважаючи на все це, я впевнений – Гончар в українській літературі навічно залишиться! Він був, є і буде! Його книги світлі, духовні, високоморальні будуть нести людям розум, ніжність, почуття любові. А відроджені храми, церкви – впевнений – будуть вічно відзвонювати молитву за цю прекрасну людину, глибоко віруючу, за прекрасного сина українського народу».

Відомий український письменник Анатолій Дімаров у документальній стрічці «Олесь Гончар. Собор» (2008) розповідає про важливий період у сучасній українській історії та рішучі дії Гончара як духовного й культурного авторитета: «Коли почалася Перебудова, коли голодували студенти під пам'ятником Леніна, то Олесь Терентійович перший відніс і кинув партійний квиток в обличчя оцих партійних чиновників. Це був жест людини, яка не скорилася <...> яка очолила рух за вільну, незалежну Україну. І Олесь Терентійович, насамперед, в нашій пам'яті залишається автором роману «Собор»».

З документального кінотексту «Олесь Гончар. Собор» дізнаємось, що в 1968 році Папа Римський висунув роман «Собор» на Нобелівську премію. Це призвело до переполоху у вищих органах влади. А вже значно пізніше, у 1990 році, група інтелектуалів з України та зарубіжжя повторили спробу висунути роман «Собор» на здобуття Нобелівської премії миру. На той час твори письменника вже були перекладені 67 мовами світу. Автори фільму наголошують, що митцеві вдалося своїм романом «Собор» сколихнути духовне життя в Україні.

Гончар наполягав на важливості збереження історичної пам'яті та наголошував на проблемі відчуження українців від свого коріння, а України, українського суспільства – від власної етнокультурної основи і прагнув своєю творчістю запобігти цьому, прагнув пробудити «собори людських душ...». І це йому вдалося...

Про те, що Олесь Гончара почули не лише його сучасники, а й нащадки, свідчать сучасні українські документальні оповіді про митця, зокрема й стрічка «Олесь Гончар. Слово як зброя». Цей кінотекст мав глядацький успіх і щире зацікавлення європейців постаттю письменника. Утім, з'ясувалося, що сьогодні, у 20-х роках ХХІ ст., вони дуже мало чули про

нього, як, зрештою, і дуже мало знали про Україну.

Переглядаючи фільм та обговорюючи його після показу в Парижі, один француз підійшов до авторів байопіка з подякою і сказав, що тепер він розуміє, чому українці так відчайдушно борються за свою свободу. Це тішить і надихає одночасно, адже всім нам варто думати і дбати про те, щоб про Україну, її знакові постаті та культурні скарби дізнавалося дедалі більше людей у всіх куточках світу.

Розуміємо, що саме для нашого народу, його етосу головними є такі цінності, як СВОБОДА, ВОЛЯ і збереження та плекання своїх традицій і мови. Духовні пріоритети, представлені в українському культурному просторі на різних часових зрізах, свідчать про силу, мудрість, обдарованість і глибоке усвідомлення себе нащадками славетних пращурів, господарями на власній землі.

І тут знову варто наголосити на актуальності й своєчасності таких культурних продуктів, як фільм Катерини Стрельченко «Олесь Гончар. Слово як зброя» та інші документальні кінотексти, байопіки про видатних українців, що є і мають з'явитися в нашому та світовому культурному просторі.

Джерела та література

1. Гончар О. Вибрані твори : у 4 т. Київ : Сакцент Плюс, 2005. Т. 1. 544 с.
2. Сосновська Д. Камінь відкинутий стає наріжним. *Високоліття: Олесю Гончару 75 : збірник матеріалів*. Київ : Український письменник, 1993. 214 с.

References

1. HONCHAR, Oles. *Selected Works: In Four Volumes*. Kyiv: Saccnet Plus, 2005, vol. 1, 544 pp. [in Ukrainian].
2. SOSNOWSKA, Danuta. The Rejected Stone Becomes the Cornerstone. In: Volodymyr PYANOV, editor-compiler, *The High Ages: Oles Honchar Turns 75: Collected Materials*. Kyiv: Ukrainian Writer, 1993, 214 pp. [in Ukrainian].